

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

САВЧЕНКО Катерина Юнірівна

УДК 340.155.8

СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права та адміністративного права Донецького національного університету імені Василя Стуса МОН України

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ГРИНЮК Роман Федорович,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса МОН України (м. Вінниця),
ректор

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
МАЗАРАКІ Наталія Анатоліївна,
Київський національний торговельно-економічний
університет, професор кафедри міжнародного
приватного, комерційного та цивільного права

кандидат юридичних наук, доцент
ЛОГВИНЕНКО Олена Іванівна,
Державний науково-дослідний інститут МВС
України, докторант

Захист відбудеться 31 жовтня 2019 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Автореферат розісланий 28 вересня 2019 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О.М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У межах соціальної системи у кожний момент часу виникає невизначена кількість суспільних конфліктів. Деякі з них вирішуються власне учасниками суспільних відносин, а деякі потребують втручання держави та переносяться у сферу судової практики, яка задовольняє або не задовольняє суспільний запит на вирішення конфлікту. Отже, можна сказати, що якість та ефективність судової практики є своєрідним індикатором ефективності функціонування правової системи в цілому. Судова практика розкриває та робить більш гострими проблеми, які первинно виникають на рівні нормативного регулювання. Але вона ж, за умови дії належним чином, здатна загладжувати гострі грані у вигляді прогалин у правовому регулюванні, колізійності права, неоднозначності тлумачення правових норм тощо. Отже, більш прогресивним та таким, що відповідає системному підходу у праві, вбачається аналіз судової практики не відокремлено, а як частини правової системи суспільства. Наразі в Україні відсутні монографії, в яких було б досліджено судову практику саме як структурний елемент правової системи. Хоча її узагальнення може та буде сприяти вдосконаленню як права загалом, так і механізму його реалізації у суспільстві. Зазначене й обумовило обрання теми дисертаційного дослідження.

Ще за радянських часів вчені-юристи займалися дослідженням правової системи. Зокрема, правову систему вивчали російські вчені С. Алексєєв, В. Бабаєв, О. Васильєв, В. Вітрук, М. Кудрявцев, М. Матузов, Ю. Тихомиров. Українськими дослідниками, які вивчали правову систему, були М. Козюбра, А. Колодій, О. Мурашин, Н. Оніщенко, В. Погорілко, О. Скакун.

Окремі аспекти судової практики були предметом досліджень таких вчених, як Т. Андрусак, В. Бабаєв, О. Баймуратов, С. Братусь, І. Бризгалов, С. Вільнянський, К. Гарапшин, А. Герлох, Р. Гринюк, Ю. Грошевий, В. Денисов, О. Дроздов, Н. Дроздович, І. Дюрягін, В. Журавський, М. Кагадій, Н. Калинюк, О. Копиленко, В. Лазарєв, В. Леушин, О. Логвиненко, Н. Мазаракі, Б. Малишев, Т. Міхайліна, П. Надолішний, В. Немченко, Л. Нестерчук, Н. Нор, Н. Оніщенко, М. Придворова, Д. Притика, А. Ратинов, С. Серьогін, М. Сірій, С. Смокова, С. Стеценко, О. Стрельцова, Д. Фурсов, Ю. Чуприна, С. Шевчук, В. Шепітько, А. Ярема, О. Ярмиш. Здійснивши аналіз праць перелічених вище вчених-правників, дисертантка визначила коло питань, які є недостатньо або взагалі не дослідженими, що дало змогу визначити об'єкт, предмет, мету і завдання цього дисертаційного дослідження.

У зазначеному дослідженні авторка спробувала поєднати теоретичну та практичну частини судової практики, оскільки судова практика за своєю суттю

є сукупністю правозастосовної діяльності судів та органів, приналежних до судової гілки влади. Саме в цьому і полягає цінність судової практики як елементу правової системи в Україні, і саме тому актуалізація проблем теоретико-правового її обґрунтування та пошуку шляхів легітимізації в правовому полі є чи не найбільш гострою проблемою в сучасній правовій науці.

Актуальність проблематики дослідження судової практики зростає у процесі провадження судової реформи в Україні. Судова практика розглядається як одне з джерел підвищення якості судочинства, враховується і подальша роль та функціональне навантаження на судову практику як на потенційний інструмент регулювання суспільних відносин.

Доцільність дисертаційного дослідження підтверджується і тим, що на сьогодні Україна перебуває у процесі інтеграції до європейської торговельно-економічної спільноти, що передбачає одночасну уніфікацію законодавства та впровадження європейських принципів і стандартів у всі державницькі процеси. В тому числі, і в процес забезпечення правопорядку, регулювання, охорони та захисту суспільних відносин.

Ступінь наукової розробки теми. Судова практика постійно перебувала в центрі наукового аналізу та дискурсу в контексті пошуку шляхів її практичного використання для вдосконалення правової системи держави.

Так, теоретико-методологічні засади формування та використання судової практики стали предметом досліджень багатьох вчених, зокрема таких, як С. Алексєєв, Т. Андрусак, В. Бабаєв, І. Бризгалов, С. Вільнянський, К. Гарапшин, А. Герлох, І. Дюрягін, Н. Калинюк, М. Кагадій, В. Косович, В. Леушин, Б. Малишев, П. Надолішний, Д. Притика, С. Серьогін, О. Скакун, Ю. Чуприна, В. Шепітько тощо.

Проблематика характеристики різних форм судової практики, особливо керуючої та прецедентної, знайшла своє відбиття у працях таких вчених, як С. Братусь, Ю. Грошевий, А. Драгоненко, О. Дроздов, Н. Дроздович, А. Журавльов, В. Завгородній, М. Кельман, В. Лазарев, Л. Музика, В. Немченко, Л. Нестерчук, Н. Нор, М. Придворова, А. Ратинов, М. Сірій, Н. Слотвінська, С. Смокова, О. Стрельцова, Д. Фурсов, С. Шевчук, А. Ярема та інших.

Роль судової практики у сучасній правотворчості та в системі джерел права України була предметом дисертаційних досліджень М. Деменчук, Т. Росік та Д. Хорошковської.

Пошуки напрямів удосконалення процесу формування, узагальнення та використання судової практики, особливо в умовах реформи судової системи, а також перспективи запровадження судового прецеденту як джерела права в Україні стали центральним предметом досліджень таких вчених, як В. Беляневич, І. Борщевський, В. Василик, О. Дашковська, А. Дрішлюк,

В. Завидняк, Д. Ковш, Л. Луць, М. Мазур, Р. Майданик, В. Мусієвський, Т. Подковенко, Б. Пошва, Н. Стецик, Р. Строцький, Б. Шацька, О. Яворська.

Разом з тим, на сьогодні відсутні комплексні наукові дослідження судової практики саме як елемента правової системи України, що має безпосередній вплив на регулювання суспільних відносин у державі в умовах реформування усіх сфер життя. Викладене обумовлює необхідність ґрунтовного дослідження механізмів становлення судової практики та її правозастосовного призначення за визначених вище умов.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію підготовлено відповідно до плану науково-дослідних робіт Донецького національного університету (нині – Донецького національного університету імені Василя Стуса) МОН України за темою «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (№ державної реєстрації 0112U002868), у межах якої автором проведено дослідження стану судової практики як елемента правової системи України та запропоновано напрями її удосконалення.

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є обґрунтування нових та удосконалення існуючих теоретико-правових положень щодо форм, джерел, сучасного стану нормативно-правового закріплення судової практики, а також її формування в умовах реформування правової системи України.*

Відповідно до визначеної мети поставлено і вирішено такі основні завдання:

- сформулювати поняття, визначити зміст та форму судової практики;
- дослідити становлення та розвиток судової практики у період незалежної України;
- уточнити методологію дослідження проблем судової практики;
- охарактеризувати поточну судову практику та основні засади її формування;
- розкрити особливості керуючої форми судової практики;
- проаналізувати прецедентну форму судової практики;
- дослідити перспективи запровадження судового прецеденту як джерела права в Україні;
- надати рекомендації щодо шляхів удосконалення процесу узагальнення та вивчення судової практики;
- розкрити організаційний аспект систематизації, узагальнення та поширення судової практики в діяльності органів судової влади в Україні в контексті судової реформи.

Об'єктом дослідження є правова система України.

Предмет дослідження - судова практика як елемент правової системи України.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складає комплекс загальних методів наукового пізнання, а також спеціальних методів, що застосовуються у юридичній науці. Зокрема, системний метод було використано для аналізу правової системи України та виявлення місця у ній судової практики (п.п. 1.1, 1.3). Історичний метод допоміг здійснити періодизацію розвитку судової практики (п. 1.2). За допомогою синергетичного та кібернетичного методів було обґрунтовано аспекти саморозвитку системи судової практики та зовнішнього впливу на неї (п.п. 1.3, 3.1). Дослідження видів юридичної практики та їхніх характеристик здійснювалося із застосуванням методів аналізу і синтезу, індукції та дедукції (п.п. 2.1, 2.2, 2.3). Метод правової компаративістики надав можливість внести пропозиції та рекомендації щодо удосконалення процесу функціонування судової практики в контексті зарубіжного досвіду (п.п. 2.3, 3.2, 3.3). На основі формально-юридичного методу було здійснено аналіз юридичних термінів, конструкцій та процесів, які закріплено в законодавстві щодо предмету дослідження (п.п. 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що на основі загальнотеоретичного дослідження судової практики як елемента правової системи України обґрунтовано нові та удосконалено існуючі доктринально-правові та практичні положення щодо форм, джерел, сучасного стану нормативно-правового закріплення судової практики, а також її формування в умовах реформування правової системи України.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у теоретичних положеннях і висновках, основними з яких є такі.

Уперше:

обґрунтовується, що місце судової практики у правовій системі може варіюватися залежно від її типу, на протипагу традиційному підходу щодо належності судової практики виключно до такого елемента правової системи, як юридична практика (проте це актуально лише для країн романо-германської правової сім'ї). В країнах англо-саксонської правової сім'ї місце судової практики може бути і в системі права, а у державах змішаного типу правових систем місце судової практики може бути варіативним, оскільки залежно від комбінації індивідуально-правового та нормативного начала у змісті судових рішень, їхні роль та місце у правовій системі змінюються;

пропонується впровадження інтелектуальних систем аналізу судових рішень за аналогією тих, що застосовуються у США, коли система не лише забезпечує пошук справ відповідної категорії, а й здатна з певним ступенем вірогідності спрогнозувати прийняття певного рішення щодо певного юридичного конфлікту, що підвищить правову визначеність для учасників конфлікту та їхніх представників, а також загальну ефективність судової влади;

наголошується на доцільності запровадження у судову систему технології чат-ботів, що являють собою електронного співрозмовника-консультанта, який виявляє потреби особи, що звернулася до установи, перенаправляє її до певного підрозділу чи уповноваженої особи, надає первинну інформацію щодо типових запитів;

розкривається специфіка співвідношення правосвідомості та правової культури судді як суб'єкта правозастосовчої діяльності. Виявлено, що у наукових дослідженнях відбувається змішування зазначених категорій, і ті ж самі прояви безсистемно іменують або правосвідомістю, або правовою культурою судді. Зважаючи на те, що класично правова культура розглядається як зовнішній вираз правосвідомості, пропонується внутрішнє сприйняття дійсного та бажаного права суддею, а також сукупність чинників юридичного та неюридичного характеру, які безпосередньо чи опосередковано впливають на оцінку суддею правової норми під час прийняття рішення, відносити до його правосвідомості. Правові положення, які набувають зовнішнього виразу у судовому рішенні та формулюються на основі правосвідомості судді, пропонується вважати втіленням його правової культури.

Удосконалено положення щодо:

видів тлумачення норм права у контексті форм судової практики. Крізь призму сприйняття правових норм та їхнього застосування, тлумачення норм права необхідно поділити на три види: поточне (просте); прецедентне (правові позиції); керуюче (узагальнення судової практики у вигляді офіційних роз'яснень судів вищих інстанцій) залежно від того, результатом діяльності суду якого рівня є судова практика;

правової природи постанов Пленуму ВС. В тому числі, виявлено, що вони містять інтерпретацію механізму правореалізації та інтерпретацію регулятивної функції законодавчого або підзаконного акту, що покликана створити необхідне правове уявлення у суддів стосовно способів та випадків застосування тих чи інших норм права за умови, коли однозначність їхнього застосування не витікає прямо із самого тексту такої норми;

перспектив визнання прецеденту як джерела права в Україні. В тому числі наводяться аргументи на користь того, що на законодавчому рівні повинно бути закріплено не лише можливість застосування судового прецеденту, але і межі такого застосування. Причому межі повинні визначатися в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а не в процесуальному законодавстві, оскільки судовий прецедент є інструментом підвищення якості процесу здійснення правосуддя, а не належить до процесуальних елементів здійснення правосуддя;

оптимізації алгоритму узагальнення судової практики. Так, пропонується суттєве скорочення кількості етапів проведення узагальнення судової практики

з метою підвищення рівня її утилітарності та ефективності й оперативності власне роботи суб'єкта узагальнення. Також вбачається за доцільне чітко розмежування окремих процедур з узагальнення між суддями та працівниками апарату суду з метою зменшення навантаження на перших.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

періодизації розвитку судової практики як елемента правової системи України, яку доцільно здійснювати залежно від якісних змін законодавства, що регламентує судоустрій та статус суддів в Україні;

правової природи рішень міжнародних судових інстанцій. Зокрема, додатково аргументовано, що рішення міжнародних судових інстанцій (за винятком рішень ЄСПЛ) не можуть вважатися джерелом національного права в Україні, але, якщо вони стосуються зміни чи трактування міжнародно-правових норм (конвенцій, угод, декларацій тощо), то виступають джерелами міжнародного права. В той же час на аксіологічному рівні рішення Міжнародного суду ООН виступають як детермінант правової свідомості та системи правосприйняття і праворозуміння для національного законодавця;

форми результатів узагальнення Верховним судом судової практики. Зокрема встановлено, що результати узагальнення судової практики Верховним Судом не мають єдиної форми. Вони оформлюються частково інформаційними листами, частково загальними довідками. Отже, пропонується встановити єдиний формальний вираз результатів узагальнення судової практики, що проводиться окремими суддями Верховного Суду у вигляді інформаційного листа, який адресується секретарю відповідної судової палати Верховного Суду, Голові Верховного Суду із подальшим обов'язковим винесенням на розгляд Пленуму Верховного Суду результатів узагальнення.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані: у подальших наукових дослідженнях; при підготовці нових та внесенні змін до чинних актів законодавства, а також у практиці реалізації законодавства; при підготовці науково-практичних видань, підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій для науковців, юристів-практиків, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей.

Положення дисертації використовуються у навчальному процесі при викладанні навчальної дисципліни «Теорія держави та права» студентам спеціальності «Право» Донецького національного університету імені Василя Стуса МОН України (акт впровадження № 351-05/01.1.3-45 від 03.06.2019 р.).

Результати дисертаційної роботи впроваджено у правопросвітницьку діяльність (акт впровадження Громадської організації «Європейський альянс великих можливостей» № 1/19 від 15.05.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Основні наукові результати отримані автором самостійно на основі системного та критичного аналізу наукових публікацій, законодавства, практики його застосування та статистичних даних.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження доповідалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права Донецького національного університету імені Василя Стуса, а також на Міжнародній науковій конференції «Právna veda a práx v treťom tisícročí» (Кошице, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції Причорноморської фундації права (Одеса, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Конституційні засади правотворення та правозастосування: стан та перспективи розвитку» (Вінниця, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (Дніпро, 2019); Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Тридцять п'яти економіко-правові дискусії» (Львів, 2019).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 11 наукових працях, із яких: 4 наукові статті у фахових виданнях України (в тому числі 4 з них включено до міжнародних наукометричних баз даних); 2 статті у наукових періодичних виданнях інших держав; 5 публікацій за матеріалами науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Комплексний характер досліджуваної проблеми, мета, завдання та предмет дослідження зумовлюють логічну структуру дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що включають 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Назви й розміщення розділів та підрозділів обумовлені логікою викладення, заснованою на результатах виконаного дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, у тому числі 181 – основного тексту. Дисертація містить список використаних джерел із 206 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділ 1. «Теоретико-методологічні засади судової практики» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Поняття, зміст та форма судової практики»* розкриваються поняття, форма та зміст судової практики як елементу правової системи України.

Акцентовано увагу на тому, що судова практика за своєю сутністю є різновидом юридичної практики. Формою вираження судової практики є судові

рішення, що вступили в законну силу, роз'яснення вищих судових органів, а методологічним підґрунтям оцінки правосуддя є узагальнення такої практики.

Робиться висновок, що безперспективними є намагання визначити роль та місце судової практики в абстрактній моделі правової системи, оскільки правовий прецедент має всі ознаки нормативності, містить у собі правові норми загального регулювання, а отже, належать до системи права як частини правової системи. В той же час місце судової практики знаходимо в іншому структурному елементі правової системи – юридичній практиці. Причому можна відзначити, що все не настільки однозначно у державах змішаного типу правових систем, оскільки залежно від комбінації індивідуально-правового та нормативного начала у змісті судових рішень, їхня роль та місце у правовій системі можуть змінюватися.

Обґрунтовується, що ефективність судової практики являє собою оціночну правову категорію, яка характеризує рівень її функціональності. Цією юридичною конструкцією фіксується спроможність судової практики здійснювати реальний благодотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт і досягається соціальна справедливість. А отже, наголошується на тому, що судова практика не лише здатна, але й повинна виправляти деонтичні недоліки системи права.

Наводяться аргументи на користь того, що єдність судової практики є запорукою довіри громадян до судової влади. Сприйняття судової влади буде більш позитивним, якщо вона виправдовуватиме суспільні очікування, що не в останню чергу залежить від однаковості застосовування судами одного і того ж закону в однотипних справах щодо різних осіб.

У **підрозділі 1.2 «Становлення та розвиток судової практики (період: незалежна Україна)»** аналізується періодизація становлення судової практики за часів незалежної України.

Аналізується періодизація розвитку судової практики у незалежній Україні. В тому числі, залежно від проведення судових реформ, становлення і розвиток судової практики за часів незалежності України слід поділити на періоди: 1) 1991–2002 рр. (з моменту проголошення незалежності України 24.08.1991 р. до прийняття Закону України «Про судоустрій України» № 3018-III від 07.02.2002 р.); 2) 2002–2010 рр. (з часу набрання чинності Законом України «Про судоустрій України» № 3018-III від 07.02.2002 р. до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI від 07.07.2010 р.; 3) 2010–2016 рр. (з часу набрання чинності Законом України «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI від 07.07.2010 р. до 30.09.2016 р. – часу набрання чинності новим Законом України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII від 02.06.2016 р.); 4) вересень 2016 р. – по цей час.

Підрозділ 1.3 *«Методологія дослідження проблем судової практики»* присвячено аналізу методологічних засад дослідження судової практики.

Обґрунтовується, що під методологією дослідження феномену судової практики слід розуміти цілісне, інтегральне явище, що поєднує в собі низку елементів, таких як система теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів (загальноправових, групових, спеціальних), що зумовлюють всебічне та об'єктивне дослідження судової практики в контексті національного та європейського досвіду.

До основних методологічних підходів щодо дослідження феномену судової практики у правовій системі України, які сформувалися у теорії права, належать: історичний, логічний, герменевтичний, інтегральний, комплексний.

Пропонується розширити застосування кібернетичного методу та методу правової компаративістики у процесі аналізу судової практики, що базуватиметься на абстрагуванні від простого інформування, вивчення та узагальнення судової практики з використанням цифрових технологій (на кшталт Єдиного державного реєстру судових рішень або розміщення на сайті Верховного Суду постанов Пленуму Верховного Суду). Поруч із цим пропонується впровадження інтелектуальних систем аналізу судових рішень за аналогією до тих, що застосовується у США, коли система не лише забезпечує пошук справ відповідної категорії, а й здатна з певним ступенем вірогідності спрогнозувати прийняття певного рішення щодо певного юридичного конфлікту, що підвищить правову визначеність для учасників конфлікту та їхніх представників, а також загальну ефективність судової влади. Крім того, доцільно запровадити у судову систему технології чат-ботів, які вже активно використовуються юридичними фірмами, але в судах наразі немає не те що прикладів запровадження подібних технологій, а й навіть не ведеться дискусія щодо їхнього використання. Чат-бот у спрощеному вигляді являє собою електронного співрозмовника-консультанта, який виявляє потреби особи, що звернулася до установи, перенаправляє її до підрозділу чи уповноваженої особи, надає первинну інформацію щодо типових запитів. Причому у судовій системі чат-боти могли б стати не лише ефективним засобом оптимізації багатьох процедур, а й методом отримання первинної інформації для її наступного аналізу.

Розділ 2. *«Характеристика форм судової практики як елементу правової системи України»* складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Поточна судова практика і основні засади її формування»* висвітлюється роль поточної судової практики у правовій системі України.

Робиться висновок, що сутність судової практики становлять правові положення. Вивчаючи просту форму судової практики, можна стверджувати,

що саме у судових рішеннях можуть мати місце правові позиції, проте не в усіх. Це зумовлене тим, що окремі види судових рішень, зокрема ухвали, судові накази, спрямовані на вирішення процесуальних питань, а не на врегулювання спірних правовідносин у конкретному випадку.

Проаналізовано дефекти права в контексті здійснення судової практики. В тому числі виявлено, що аналогія закону за своєю сутністю є юридичною оцінкою діяння, не передбаченого законом, за тією нормою, під деякі ознаки якої це діяння підпадає. Серед усього базису поточної форми судової практики виникає конкуренція судових рішень, що є антиподом правової визначеності.

У межах розгляду форм судової практики крізь призму сприйняття правових норм та їхнього застосування, тлумачення норм права поділяється на три види: поточне (просте); прецедентне (правові позиції); керуюче (узагальнення судової практики у вигляді офіційних роз'яснень судів вищих інстанцій), залежно від того, результатом діяльності суду якого рівня є судова практика.

Підрозділ 2.2 *«Особливості керуючої форми судової практики»* присвячено аналізу судової практики вищих судових органів України та специфіки рішень, які приймаються.

Наголошується на тому, що природа постанов Пленуму ВС виходить не з необхідності зміни судами норм права, а зміни погляду на сприйняття права. Порядок видання та форма постанов Пленуму ВС, а також їхній зміст відповідають загальним вимогам, що висуваються до розпорядчих актів, але відсутність обов'язкових приписів позбавляє ці постанови загальнообов'язковості. З точки зору їхнього практичного призначення в діяльності суддів такі постанови повинні мати статус обов'язкових для ознайомлення, а матеріали пленумів із узагальнення судової практики – обов'язковими для вивчення та дослідження суддями, в тому числі під час їхньої підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації.

Обов'язковість для безпосереднього застосування суддями судів загальної юрисдикції постанов Пленуму ВС в роботі не розглядається як необхідна умова в силу двох факторів: 1) в такому випадку суттєво порушуватиметься неупередженість та об'єктивність суддів, оскільки, окрім законодавства та обставин справи, вони, при винесенні рішень по суті, будуть керуватися актами, які не мають сили правостановлюючих, а є результатом науково-експертної оцінки суддями ВС; 2) зміна законодавства повинна автоматично тягнути за собою зміни у постановах Пленуму ВС. Але такі зміни відбуваються з надзвичайними часовими розривами, а нормативно-правові акти не містять прямої вказівки на необхідність приведення із ними у відповідність, серед інших, і постанов Пленуму ВС. Все це може суттєво впливати на втрату актуальності та регулюючої спроможності тих чи інших постанов.

Враховуючи необхідність однозначного прийняття ролі та призначення постанов Пленуму ВС, запропоновано уточнення ч. 9. ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

У **підрозділі 2.3 «Прецедентна форма судової практики»** досліджується специфіка прецедентної форми судової практики.

Наголошується на тому, що, з точки зору аналізу прецедентної природи рішень Конституційного суду України, уваги потребує таке його повноваження, яке закріплено у ст. 151-1 Конституції України: «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України». На підставі цього робиться висновок, що КСУ може безпосередньо впливати на правозастосовчу практику у вирішенні окремого правового конфлікту. Щоправда, не вирішуючи його по суті, а лише змінюючи умови правової реальності, з яких виходили суди загальної юрисдикції при попередньому розв'язанні такого конфлікту. Отже, мова йде не лише про визнання відповідності чи невідповідності законів Конституції України, а про зміну умов здійснення суспільних відносин, оскільки норма, на яку спираються суди загальної юрисдикції, може виявитися такою, що викривляє правову реальність. І хоча визнання неконституційним того чи іншого законодавчого акту або тієї чи іншої норми закону не означає в класичному вигляді нормотворення, оскільки норма не створюється, а ліквідується, але відбувається зміна умов правового регулювання.

Зроблено висновок, що, по-перше, на сьогодні не існує реальних механізмів виконання рішень квазісудових, міжнародних конвенційних органів у сфері захисту прав людини. А, по-друге, – відсутні механізми перегляду законодавства України на підставі висновків та рішень таких органів (крім ЄСПЛ), в тому числі і МС ООН.

Аналізуючи правову природу та значення для вітчизняних судів рішень міжнародних конвенційних органів з прав людини, наголошується на необхідності розробки Проекту Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Міжнародного суду Організації об'єднаних націй». Його необхідно розробити за алгоритмами та за прикладом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». При цьому в подальшому пропонується об'єднати наведені закони в єдиний кодифікований акт – Закон України «Про виконання рішень та застосування практики міжнародних судових та конвенційних інстанцій», який доповнюватиметься відповідними окремими підрозділами щодо виконання рішень інших міжнародних інстанцій за потреби. Це надасть змогу уніфікувати практику та механізми застосування і виконання рішень міжнародних судових

інстанцій в правозастосовчій практиці вітчизняними судами загальної юрисдикції.

Розділ 3. «Реформа судової системи та судова практика» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Перспективи запровадження судового прецеденту як джерела права в Україні»* наводяться аргументи на користь визнання прецедентної природи за окремими актами судової практики.

Робиться висновок, що судовий прецедент повинен вважатися і застосуватися як джерело права в Україні. При цьому до актів судових інстанцій, які можуть містити судовий прецедент, слід відносити виключно: 1) рішення Конституційного Суду України (судовий прецедент правотлумачного характеру); 2) рішення Європейського суду з прав людини; 3) рішення Верховного Суду, винесені в порядку перегляду судових рішень, закріпленого відповідним процесуальним законодавством.

За результатами аналізу перспектив запровадження судового прецеденту як джерела права в Україні обґрунтовується позиція, що в контексті правової системи нашої держави мова може йти лише про перспективи визнання прецеденту з вертикальним поширенням, оскільки наразі юридичною практикою взагалі не передбачено механізмів застосування суддями рішень судів цієї ж ланки.

Виявлено, що судовий прецедент застосовується там, де є об'єктивність в існуванні тих чи інших прав або об'єктивність існування тієї чи іншої (можливо, навіть єдино можливої) моделі поведінки учасників суспільних відносин. На законодавчому рівні повинна бути закріплено не лише можливість застосування судового прецеденту, але і межі такого застосування. Причому межі повинні визначатися в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а не в процесуальному законодавстві, оскільки судовий прецедент є інструментом підвищення якості процесу здійснення правосуддя, а не належить до процесуальних елементів здійснення правосуддя.

У контексті цього вноситься пропозиція внесення змін до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», а також до ч. 1 статті 93 Конституції України.

Підрозділ 3.2 «Вдосконалення процесу узагальнення та вивчення судової практики» присвячений аналізу процесу вдосконалення узагальнення та вивчення судової практики.

Вноситься пропозиція оптимізації алгоритму узагальнення судової практики, в тому числі суттєве скорочення кількості етапів проведення узагальнення судової практики з метою підвищення рівня її утилітарності та ефективності й оперативності самої роботи суб'єкта узагальнення. Також вбачається за доцільне чітко розмежування окремих процедур з узагальнення

між суддями та працівниками апарату суду з метою зменшення навантаження на перших. Таким чином, вся технічна робота, в тому числі направлення запитів та отримання й опрацювання відповідей із Академії правових наук України, правоохоронних органів, місцевих судів тощо, покладається на працівників відповідних підрозділів апаратів судів, які проводять узагальнення судової практики. Аналіз та підготовка висновків покладається виключно на суддів, як в аспекті вивчення способів застосування норм процесуального права, так і щодо оцінки найбільш оптимального вибору на користь норм матеріального права при розв'язанні судами правових конфліктів.

Пропонується запровадити механізм обов'язкового врахування результатів узагальнень судової практики не лише судами загальної юрисдикції в процесі здійснення правосуддя, але і обов'язкового використання результатів такого узагальнення в нормотворчій діяльності Верховної Ради України та інших органів державної влади.

Також вважається за доцільне закріпити обов'язок щодо врахування при розробці відповідних законів у випадку відсутності нормативно-правового охоплення тих чи інших суспільних відносин результатів узагальнення судової практики.

Виходячи із того, що функціями з узагальнення судової практики наділені і апеляційні суди, і Вищі спеціалізовані, і Верховний Суд, то пропонується виробити єдиний механізм, який би забезпечував передачу результатів узагальнення від усіх цих інстанцій до одного суб'єкта. При цьому таким суб'єктом необов'язково повинен бути Верховний Суд. Більш логічною вбачається розробка механізму передачі результатів узагальнення судової практики на рівень Міністерства юстиції України або на рівень Інституту законодавства Верховної Ради України для подальшого аналізу.

Аналіз сучасного стану узагальнення судової практики всіма суб'єктами узагальнення, а також ґрунтовний аналіз Положення про узагальнення судової практики дає змогу зробити в цьому аспекті низку висновків: 1) такі результати не мають єдиної установленної форми вираження. Окремі результати оформлюються як інформаційні довідки, інші – як інформаційні листи, що розсилаються у відповідному порядку судам нижчестоящої категорії; 2) оформлення результатів узагальнення судової практики не має необхідного елемента, який би дав змогу встановити обов'язковість використання результатів узагальнення судами загальної юрисдикції; 3) процес підготовки інформаційної довідки або інформаційного листа позбавлений процедурності, детермінованої на рівні підзаконного акту. Структура довідки визначена досить довільно, а обсяги довідки частіше за все є великими через значне обтяження прикладами з практики та фрагментами судових рішень.

На підставі аналізу сучасного стану організаційно-правового забезпечення процесу узагальнення судової практики робиться низка висновків стосовно напрямів підвищення ефективності та практичності результатів такого узагальнення: 1) для Верховного Суду пропонується встановити обов'язковість проведення узагальнення судової практики для всіх категорій справ не рідше одного разу на півріччя; 2) до процесу проведення узагальнення обов'язково залучати науковців та фахівців наукових шкіл Академії правових наук України з подальшою можливістю друку результатів теоретичної частини дослідження і узагальнення судової практики; 3) розробити Положення про узагальнення судової практики конкретного суду; 4) дослідити питання стосовно практичного використання результатів узагальнення судової практики в роботі не лише судових установ, а й у процесі правотворчості.

У підрозділі 3.3 *«Організаційний аспект систематизації, узагальнення та поширення судової практики в діяльності органів судової влади в Україні в контексті судової реформи»* висвітлюються проблемні аспекти організації узагальнення та поширення судової практики в діяльності органів судової влади в Україні в контексті судової реформи.

Наводяться аргументи на користь того, що діяльність окремої спеціальної Великої Палати Верховного Суду у сфері узагальнення судової практики викликає надзвичайну увагу, оскільки результати всіх засідань такої палати оформлюються відповідним судовим рішенням. На таке рішення розповсюджуються дії норм процесуального законодавства (адміністративно-, господарсько-, кримінально-, цивільно-процесуального) щодо його обов'язковості. А відтак, результати узагальнення судової практики, проведені Великою Палатою Верховного Суду, набувають обов'язковості для використання судами в процесі здійснення правосуддя.

Наголошується, що така теза є правильною виключно відносно рішень Великої Палати Верховного Суду, які ухвалюються за результатами узагальнення судової практики. Разом з тим слід звернути увагу на те, що законодавством не визначається особливість правового статусу результатів узагальнення судової практики, яке проводиться такою палатою. Так само, як і відсутні посилання на регламентацію процедури узагальнення, оскільки якщо її результати ухвалюються відповідним окремим судовим рішенням, то цілком зрозуміло, що власне розгляд повинен мати певні відмінності від традиційного розгляду судом справи в порядку касаційного чи апеляційного провадження. Норм, які б регулювали діяльність Великої Палати Верховного Суду в аналізованому аспекті немає ні в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», ні в жодному процесуальному кодексі. Не можливо також і розробити окреме положення, яким би регулювалися процедури узагальнення судової практики Великою Палатою Верховного Суду, оскільки в законі чітко

визначено, що ця функція покладена не лише на суд як окремий суб'єкт судової влади та як окрему державну інституцію, а на конкретну судову палату, а форми роботи судових палат чітко визначені законодавством. Отже, ухвалення підзаконних актів, які б регулювали окремі аспекти процесуальної діяльності такого суб'єкта узагальнення судової практики, як Велика Палата Верховного Суду, наразі є неможливим. Подібна ситуація лише підвищує цінність та практичність результатів узагальнення нею судової практики.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить наукові положення та науково обґрунтовані висновки у галузі теорії права, що розв'язують важливу наукову проблему удосконалення функціонування судової практики як елемента правової системи України. У ході проведеного дослідження отримано такі основні результати:

1. Обґрунтовано, що місце та роль судової практики в абстрактній моделі правової системи не підлягає визначенню і може бути конкретизоване лише з урахуванням типу правової системи.

2. Наведено додаткові аргументи на користь того, що періодизацію розвитку судової практики як елемента правової системи України доцільно здійснювати залежно від якісних змін законодавства, що регламентує судоустрій та статус суддів в Україні. Причому найбільш суттєві зміни спостерігаються на першому та останньому етапах.

3. Пропонується розширити застосування кібернетичного методу та методу правової компаративістики у процесі аналізу судової практики, що базуватиметься на впровадженні інтелектуальних систем аналізу судових рішень.

4. Робиться висновок, що сутність судової практики становлять правові положення. Вивчаючи просту форму судової практики, можна стверджувати, що саме у судових рішеннях можуть мати місце правові позиції, проте не у всіх. Це зумовлене тим, що окремі види судових рішень, зокрема ухвали, судові накази, спрямовані на вирішення процесуальних питань, а не на врегулювання спірних правовідносин у конкретному випадку.

5. Наголошується, що природа постанов Пленуму ВС виходить не з необхідності зміни судами норм права, а зміни погляду на сприйняття права. Порядок видання та форма постанов Пленуму ВС, а також їхній зміст відповідають загальним вимогам, що висуваються до розпорядчих актів, але відсутність обов'язкових приписів позбавляє ці постанови загальнообов'язковості. З точки зору їхнього практичного призначення в діяльності суддів, такі постанови повинні мати статус обов'язкових для

ознайомлення, а матеріали пленумів із узагальнення судової практики – обов’язковими для вивчення та дослідження суддями, в тому числі під час їхньої підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації.

6. Робиться висновок, що КСУ може безпосередньо впливати на правозастосовчу практику у вирішенні окремого правового конфлікту. Щоправда, не вирішуючи його по суті, а лише змінюючи умови правової реальності, з яких виходили суди загальної юрисдикції при попередньому розв’язанні такого конфлікту.

7. Обґрунтовується позиція, що в контексті правової системи нашої держави мова може йти лише про перспективи визнання прецеденту з вертикальним поширенням, оскільки наразі юридичною практикою взагалі не передбачено механізмів застосування суддями рішень судів цієї ж ланки.

8. Пропонується запровадити механізм обов’язкового врахування результатів узагальнень судової практики не лише судами загальної юрисдикції в процесі здійснення правосуддя, але і обов’язкового використання результатів такого узагальнення в нормотворчій діяльності Верховної Ради України та інших органів державної влади.

9. Наводяться аргументи на користь того, що діяльність окремої спеціальної Великої Палати Верховного Суду в сфері узагальнення судової практики викликає надзвичайну увагу, оскільки результати всіх засідань такої палати оформлюються відповідним судовим рішенням. Разом з тим законодавством не визначається особливість правового статусу результатів узагальнення судової практики, яке проводиться такою палатою. Не можливо також і розробити окреме положення, яким би регулювалися процедури узагальнення судової практики Великою Палатою Верховного Суду, оскільки в законі чітко визначено, що ця функція покладена не лише на суд як окремий суб’єкт судової влади та як окрему державну інституцію, а на конкретну судову палату, а форми роботи судових палат чітко визначені законодавством.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Савченко К. До питання генези судової практики за часів незалежності України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. С. 24–28.
2. Савченко К. Поточна судова практика як первинна форма застосування законодавства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Т. 1. С. 26–29.

3. Савченко К. Юридична практика в умовах реформування судової системи в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 36–38.

4. Гринюк Р. Ф., Савченко К. Ю. Доктринальні аспекти вдосконалення процесу вивчення та узагальнення судової практики. *Вісник УЖНУ. Серія «Право»*. 2019. Вип. 55. Т. 1. С. 15–18.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Ярлушкіна К. Правосудність як основний критерій якості судового рішення. *Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky*. 2015. № 3. Р. 42–44.

2. Савченко К. Місце судової практики у правовій системі: порівняльно-правовий аспект. *Economic and law paradigm of modern society*. 2018. № 3. С. 50–56.

Матеріали наукових конференцій:

1. Ярлушкіна Е. Влияние практики Европейского суда на становление принципа защиты прав человека. *Právna veda a prax v treťom tisícročí: zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (Košice, 27-28 februar 2015)*. Košice, 2015. С. 92–93.

2. Ярлушкіна Е. Правовое регулирование общественных отношений. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: Міжнар. наук.-практ. конф. Причорноморської фундації права*. (м. Одеса, 11–12 березня, 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 14–17.

3. Ярлушкіна К. Щодо поняття судової практики як загально-правової категорії. *Конституційні засади правотворення і правозастосування: стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Вінниця, 22 квітня 2016 р.). Вінниця: ДонНУ, 2016. С. 173–175.

4. Савченко К. Внутрішнє переконання судді та сутність судової практики: аспекти співвідношення. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 5–6 квітня, 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 10–12.

5. Савченко К. Визнання правового прецеденту джерелом права в Україні: проблеми та перспективи. *Тридцять п'яти економіко-правові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції* (м. Львів, 21 березня 2019 р.). Львів, 2019. С. 60–62.

АНОТАЦІЯ

Савченко К. Ю. Судова практика як елемент правової системи України. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню судової практики як елементу правової системи України. У роботі проаналізовано та доопрацьовано загальні характеристики судової практики, на підставі чого уточнено її місце та роль як в загальній моделі правової системи, так і в конкретних національних правових системах, які належать до різних типів.

Доопрацьовано процес вивчення та узагальнення судової практики. Обґрунтовано необхідність розширеного застосування кібернетичного методу у поєднанні з методом правової компаративістики під час досліджень ефективності функціонування судової системи України, а також під час її реформування.

Ключові слова: судова практика, юридична практика, правова система, система права, правовий прецедент, керуюча судова практика, поточна судова практика, прецедентна судова практика, вивчення судової практики, узагальнення судової практики.

АННОТАЦИЯ

Савченко Е. Ю. Судебная практика как элемент правовой системы Украины. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию судебной практики как элемента правовой системы Украины. В работе проанализированы и доработаны общие характеристики судебной практики, на основании чего уточнены ее место и роль как в общей модели правовой системы, так и в конкретных национальных правовых системах, относящихся к различным типам.

Доработан процесс изучения и обобщения судебной практики. Обоснована необходимость расширенного применения кибернетического метода в сочетании с методом правовой компаративистики во время исследований эффективности функционирования судебной системы Украины, а также во время ее реформирования.

Ключевые слова: судебная практика, юридическая практика, правова система, система права, правовой прецедент, руководящая судебная практика,

текущая судебная практика, прецедентная судебная практика, изучение судебной практики, обобщение судебной практики.

ANNOTATION

Savchenko K. Yu. Judicial Practice as an Element of the Legal System of Ukraine. – Manuscript.

Thesis for the Philosophy Doctor Degree in Law. Speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – Instytut Zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, Kyiv, 2019.

The thesis is devoted to the study of judicial practice as an element of the legal system of Ukraine. The paper analyzes and elaborates the general characteristics of judicial practice, on the basis of which its place and role in the general model of the legal system and in specific national legal systems of different types are clarified.

The process of studying and summarizing judicial practice has been improved. The necessity of extended application of the cybernetic method in combination with the method of legal comparative studies during the research of the efficiency of the judicial system of Ukraine, as well as during its reform has been justified.

It is proved that the place and role of judicial practice in the abstract model of the legal system cannot be determined and can be specified only taking into account the type of legal system.

It is concluded that the essence of judicial practice is the legal provisions. Studying a simple form of judicial practice, it can be argued that it is in judicial decisions that legal positions can take place, but not at all. This is due to the fact that certain types of court decisions, in particular, definitions, court orders aimed at resolving procedural issues, and not to settle disputes in a particular case.

It is noted that the nature of the decisions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine comes not from the need to change the rules of law, but change the point of view on the perception of law. The procedure for issuing and form of decisions of the Plenum of the Supreme Court, as well as their content meet the general requirements for administrative acts, but the absence of mandatory requirements deprives these decisions of general validity. From the point of view of their practical purpose in the activities of judges, such orders should have the status required to review, and the materials of the plenums of the generalization of judicial practice required for the study and research of judges, including during training or retraining.

It is substantiated the position that in the context of the legal system of our state, we can only talk about the prospects for the recognition of the precedent with vertical distribution, since now the legal practice does not provide for mechanisms for the application of judges' decisions of courts of the same level.

The paper proposes to introduce a mechanism of mandatory accounting of the results of generalizations of judicial practice not only by courts of General jurisdiction in the process of justice, but also the mandatory use of the results of such generalization in the law-making activities of the Verkhovna Rada of Ukraine and other public authorities.

Key words: judicial practice, legal practice, legal system, system of law, legal precedent, leading judicial practice, current judicial practice, case law, study of judicial practice, generalization of judicial practice.